

колгоспному виробництві»³⁹⁵. Отже, територія голоду не обмежувалася окремими селянськими родинами, а поширювалася на села, колгоспи, райони, засвідчуючи її рукотворність та злочинні дії місцевої і центральної влади. Територія голодомору — не просто місцевість чи населений пункт, а передусім повсякденний страх від передчуття смерті, який не полишав селян у 1936–1938 рр., судячи з натурального та грошового змісту трудовня. Вони не могли наїстися хліба у 30-х рр.

7. Життя і смерть під «чорними дошками»

Термін і явище «чорні дошки» з'являються у січні–лютому 1928 р., тобто після чергового впровадження продрозкладки яку, як відомо, скасували у березні 1921 р. «Чорні дошки», як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, належали до карально-репресивного арсеналу партійно-радянських органів влади, спрямованих проти «злістих утримувачів хліба». Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково. Радянські органи влади обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання «плану до двору»: позбавлення волі на «реченець» від шести місяців до 3-х років, штраф, попередження, конфіскація майна, худоби, реманенту, хати, адмінвиселення. Про «чорні дошки» згадували у 1930 р., але як публічно-виховний захід.

Для «успішного» завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані «заслонні загони» довкола українських сіл та на залізницях, щоб унеможливити перевезення «хлібо-насіння». Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати режим «чорних дошок». Поява восени 1932 р. московських емісарів в Україні — В. Молотова, Л. Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, актуалізувала ідею застосування «чорних дошок». 18 листопада 1932 р. вони набули офіційного карально-репресивного статусу згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У. Вищий партійно-директивний орган рекомендував заносити на «чорні дошки» колгоспи України, застосовуючи одночасно наступні заходи: призупинити постачання товарів, заборонити кооперативну і державну торгівлю в селах, вивезти з магазинів продукти, скасувати колгоспну торгівлю для колгоспників та селян-одноосібників, повернути видані кредити та фінансові зобов'язання, провести політичні чистки серед «колгоспного активу та виявляти «саботажників». Рішення про занесення на «чорні дошки» ухвалювали облвиконкоми, а обком партії інформував ЦК партії про виконання директив, тобто забезпечував політичне керівництво масовим терором проти селян.

6 грудня 1932 р. з'явилися перші жертви цієї зброї масового знищення мирного населення. Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР, «за явний зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами», постановили занести на «чорну дошку» українські села: с. Вербка Павлоградського та с. Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; с. Лютеньки Гадяцького та с. Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького та с. Піски Баштанського районів Одеської області³⁹⁶. Згідно перепису населення 1926 р.,

котрий зафіксував національний склад сільських рад в УСРР, Гаврилівська сільська рада мала 1220 господарств з населенням 6927 осіб, з них українці становили 6891, росіяни 31, німці 4 особи; с. Вербка — 1156 господарств з населенням 6285, серед них українців — 6254, росіян 31 особа; Святотроїцька сільська рада 3476 селянських дворів з населенням 1573, з них українців — 1526, росіян 28; с. Лютенька — 2079 господарств з населенням 9302 особи, у тому числі українців 9283, росіян 8; с. Кам'яні Потоки налічувало 591 селянський двір з населенням 2587, серед якого українці становили 2225, росіяни 44, євреї 16 осіб³⁹⁷. Трагічна доля селян Кам'яних Потоків, як і значної частини інших українських сіл, мала і жахливу духовну руїну: 29 грудня 1929 р., тобто напередодні чергового сталінського нового «Переломного року», у цьому селі була ліквідована Успенська церква. Отож і маємо: Ні могили, ні Хреста! Шість перших експериментальних сіл, занесених на «чорну дошку», стали випробувальним полем сталінської зброї масового фізичного знищення за національною ознакою. Понад 30 тисяч українських селян перших шести сіл опинилося в резервації, хоча все сільське населення України було тоді приречене на «чорну дошку: колгоспи 82-х районів України відчули на собі їх руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення.

8 грудня 1932 р. С.Косіор інформував Сталіна про те, що уряд та ЦК партії розпорядилися занести на «чорну дошку» 6 сіл, а за рішеннями облвиконкомів ізолювали 400 колгоспів³⁹⁸. Український партійний лідер вимагав від секретарів райкомів та голів райвиконкомів вивозити «усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насіннєві, в рахунок виконання плану хлібозаготівель». Таке свідоме і злочинне рішення Косіор видав 24 грудня 1932 р., отже режим «чорних дошок» набув нової смертоносної сили, перетворивши існування селян у повсякденний голодомор, тому що їх свідомо позбавили їжі. Місцеві органи влади отримали відповідне «політичне замовлення», яке запопадливо виконували, щоб не потрапити до категорії «саботажників». Так, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком, «заслухавши» питання про занесення на «чорну дошку» сіл, ухвалив наступне рішення: «За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради, «Червоний стяг» Ногайської сільради — взяти такі заходи: а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам; б) протягом часу до 28.XII.32 стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути протягом до 28 грудня; в) накласти натурштрафу м'ясом в розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладати натурштрафів; г) негайно заборонити будь-який помол, як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів»³⁹⁹. Бригада, яку відрядили до цих колгоспів, мала виконати це зухвале партійне рішення до 5 січня 1933 р. Дивна форма комуністичного привітання селян з Різдвом, дату якого більшовики взагалі намагалися перенести на кінець січня. Для новоявлених реформаторів не існувало християнської моралі.

4 січня 1933 р. на «чорну дошку» потрапило с. Городище Ворошилівського району Донецької області, яке мало понад тисячу господарств селян-старобрядців. Вони не виконували державної хлібозаготівельної повинності, обсяг якої з врожаю 1931 р. становив для села понад 10 тис. ц, а заготовили лише 65%. З мізерного врожаю 1932 р. для селян с. Городище довели чергове завдання — 6,5 тис. ц, яке на 2 січня 1933 р. було виконано на 24%. За два місяці перебування цього села на «чорній дошці» було вилучено 373 ц., у тому числі від присадибних ділянок колгоспників — 83 ц. З колгоспу повернули 23 тис. крб. кредиту, забрали 356 ц. насіннєвого зерна, було знято з постачання 1020 членів колгоспних сімей та одноосібників, які працювали на виробництві, вивезено три трактора, виселено 43 двори, віддано до суду правління колгоспу, тому з 1753 працездатних — на полі працювало 170–180 колгоспників⁴⁰⁰. Застосованих репресій виявилось замало, тому райком просив від обкома партії нових заходів: накладання на колгоспників та одноосібників натурального штрафу (15-місячної норми хлібозаготівель), позбавити колгосп 1,3 тис. га найкращих земель, попередити про виселення села до Сибіру, а натомість заселити їхні помешкання «добросовістним колгоспниками приміської смуги». Позбавлення землі колгоспу, тобто посівного клину — виявилось черговим винаходом екекуторів.

7 січня 1933 р., тобто на Різдво, Київський обком КП(б)У категорично наполягав на тому, щоб місцеві органи «вилучили все наявне зерно, в тому числі так звані насіннєві фонди» з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель. Насіння було вивезено ще до 1 січня з колгоспних комор області, тому вони виконували плани за рахунок масового вилучення хліба з присадибних ділянок колгоспників, а також шляхом зарахування трудоднів до плану хлібозаготівель. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов, звітуючись про виконання хлібозаготівель в області, назвав лише 15 районів, які виконали на 5 січня 1933 р. хлібозаготівельні плани, отже решта господарств районів вважалася «саботажниками», відтак на них поширювалися акції «чорних дошок» та інші форми масового терору. На старий Новий рік, тобто 14 січня, він особисто підписав постанову про посилення хлібозаготівель та репресій в колгоспах занесених на «чорну дошку». Із 25 колгоспів області, які опинилися на них, лише три виконали план хлібозаготівель, а решта мали від 33% до 49% виконання⁴⁰¹, тому масовий терор тривав. Обком рекомендував районам «зламати саботаж хлібозаготівель в колгоспах», «кинути» бригади активістів, «натравити на них усіх чесних колгоспників, що виконали плани». Отже, пропонувалася громадянська війна місцевого значення в окремо взятому селі. Р. Терехов радив застосовувати «повторні м'ясні штрафи», крім діючих натуральних та грошових штрафів. Його партійний побратим В. Затонський, перебуваючи на хлібозаготівлях в Одеській області, радив «арештовувати, прижимати, описувати», бо і «українця можна насамкінець переконати, що мабуть краще здати хліб», а для цього треба «козири мати на руках», тобто арсенал карально-репресивних заходів, морально-психологічного тиску, залякування. В Арбузинському районі деякі уповноважені разом з активістами, втративши всякі моральні норми, якщо вони їх взагалі мали, затилювали до помешкань «жінок-індивідуалок» і «почергово гвалтували в порядку натурштрафу»⁴⁰². Свавільно не було меж. Аморальна поведінка представників влади в українських

селах остаточно знівельовала її авторитет, посіяла ненависть і зневагу в душах селян, глибоко укоренила боязнь. Колгоспники та селяни-«індивідуали» масово залишали режимні села, у яких життя і смерть були поряд, а умови виявилися таборними.

Створення соціальних резервацій в українських селах виконувало, крім фінансової і виховної функції, тобто впливало на свідомість чи підсвідомість з конкретною мотиваційною установкою — «здати хліб». Зомбування виявилось недостатнім, позаяк страх смерті був вищим від режимного статусу села, відтак селяни шукали порятунку на стороні. Щоб унеможливити «вихід з колгоспів» та «чорних сіл», влада вдалася до заборони вільного пересування селян, що разом з іншими формами їх соціальної ізоляції набуло ознак геноциду.

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву про заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність «заслонних загонів» навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація стала юридично та організаційно оформленою, а життя нестерпним, про яке згадували селяни, що вижили. Режим «чорних дошок» припав на зимові місяці, тому рослинної їжі уже не було на селянських подвір'ях, відтак вживали мерзлу картоплю, кору дерев, дохлятину, котів, собак, один одного. Жажіття повсякденного голодомору в селах, які опинилися під «чорними дошками», зафіксовано у спогадах мешканки с. Магдалинівка Магдалинівського району Дніпропетровської області, якій у той смертоносний час виповнилося 30 років: «Смерть стала звичайним явищем. Люди сприймали її як звільнення від мук. В дворі вимирало майже пів сім'ї, а то й усі. Мертві годували живих. Свіжі могили розкопувалися. Померлим не було спокою і після смерті. Їли падаль — дохлих коней, корів, якщо залишалися. Люди пухли з голоду. Під час голоду їли все підряд — зелений спориш, кропиву, лободу та інше. Двори були голі, вищипані від трави»⁴⁰³. За зиму — весну поїдали все, що рухалося і було більш-менш їстівним, а весною «виповзали на пашу», ніби худоба.

8. Селянські черги за торгсинівським хлібом

Дослівно термін «Торгсин» означав «торгівля з іноземцями». В роки голодомору він набув самобутнє тлумачення, російська аббревіатура якого була наступною: «Товарищи, Опомнитесь, Родина Гибнет, Сталин Истребляет Народ». Від голоду гинула не «Родина», а звичайні українські селяни та мешканці дрібних міст, централізоване продовольче забезпечення яких заборонив Наркомат постачання СРСР на чолі з А. Мікояном. Цінність людського життя була покладена на терези приймальних пунктів побутового золота в магазинах системи Торгсину, відтак дорівнювала ціні золотих монет, весільних каблучок, дівочих кульчиків.